

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐԳԵՐ - ԳՐԱԽՍԱԿԱՆՆԵՐ
LES LIVRES DU JOUR - RECENSIONS

ԴԱԻԹ ԲԷԿ, ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(1722-1729 pp.)

ՀՐԱՌ. ՓՐՈՓ. Լ. Գ. ԽԱԶԵՐԵԱՆ, ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԻՍ, 1988

[illegible]

Յանվարացած պատմական սկզբնաղբիւրի որեւէ Հրատարակութիւն ինքնանպասակ չի լինում (վան աղբիւրներ, որոնք, անկասկախաւ ամհրաժեշտ լինելուց, տրպաղբուում են Հարկիւր տարբեր մէկ)։ Ըստ այսմ, ԺԼ դարի Հայ աղբարդբակական պատմերադարի անդրադարձնալ աղբիւրի՝ նախորդելը ընդամէնը տասը տարի յետոյ աղբուում ապա Հրատարակութեան փաստը մասնաւէտի մէջ առաջին հերթին եւ ակաւայ աղբնաշտում է այն միտքը, թէ դիտութեանն ի՞նչ նորութիւն է բերում նոր տպագրութիւնը, ի՞նչ է տալիս այն մեր բնագրագիտութեանը, աղբիւրագիտութեանը, պատմադիտութեանը եւ ընդհանրապէս՝ Հարատարակութեանը։ Բնականաւ ապա Հարկի պատասխանը պարզեւտ միակ օրինաւոր եւ չիտակ ուղին զոյգ Հրատարակութեանների բաղդատումն է եւ նրանց մէջ օգտադործում կամ յիշատակում աղբիւրների ու դրականութեան ստուգումը։ Վերջինիս աղբիւնն էլ ներկայ դրախօսութիւնն է, որցաօք, մեր կամար անկախ պատմաւեներով, նոր Հրատարակութեան վերաբերմամբ դրաւտարակալ չեղաւ։

Յետագայ շարադրանքի մէջ անհարկի վրկնութիւններ չանելու համար նախ աստուածոր ենք երկու խօսքով նշկխայցնել աղիւրիս հետազօտութեան պատճառ-

Թիւը՝ 1978 Թ. նոր տպագրութիւնից առաջ, այսպէ՝ Հ. Ս. Արամեանի աշխատասիրութեան արդիւնները, վերջում՝ մեր խնդրոյ առարկայ զբնական չհաստատարուելով։

Առաջին անգամ այս աղբիւրից ընդարձակ քաղուածքներ է տպագրել Հ. Միքայէլ Վ. Չամչեանը՝ իր հանրայայտ «Պատմութիւն Հայոց» երկի երրորդ հատորում (Վ. 1978-800)։ «Ընտրելը պատմութիւն Դաւիթ Բէդին» խորագրով առաջին ամբողջական հրատարակութիւնը լոյս է տեսել 1871 Թ. Վաղարշապատում, Արշար Գուլամիրեանի աշխատասիրութեամբ։ Հ. Ս. Չամչեանի հատուածական հրատարակութեան մէջ ակնարկ իսկ չկար պատմուող իրադարձութիւններին վերաբերող դատարար սկզբնաղբիւր ունեցած լինելու մասին. Գուլամիրեանի տպագրի մէջ բացարձակ էր հեղինակի անունը, առանձին տեղերում կային բազմակէտներ՝ վրձատմաններով կամ պակասներով հրատարակուած լինելու ակնարկային նշաններ, մութ էին մեռած աղբիւրի դերքէ բոլոր բանասիրական խնդիրները։

Այս պատճառով էլ տարբեր հայագէտներ տարբեր տարիներին իրենց ուսումնասիրութիւնների մէջ փորձում էին պարզել այդ կնճռոտ խնդիրները, որոնց մեծ մասը հարթուեց Հ. Եղիա Փէշիկեանի «Դաւիթ Բէդին» պատմական աղբիւրները եւ Մխիթարեանը՝ ըստ ամենանորի արժէքատր յօդուածով (Բաղմալէպ, 1938, էջ 172-87)։ Այստեղ առաջին անգամ աղագրարուեց Պատմութեան հեղինակի՝ Ղ. Վ. Սեբաստացու դրաման սեւագիր տեսքակի (այժմ՝ Մխիթ. Մատենադարանի ձեռ. Թիւ. 2685) գործի մասին, նոյնպէս առաջին անգամ մատնանշուեց ձեռագրական այն հիմքը՝ նոր մատենադարանի Թիւ. 620 ձեռագիրը (հեղինակի մաքրագրերը), որի հիման վրայ դրուեալ 1893 Թ. Հ. Ղեւոնդ Աւիշանը (Սիւսական, էջ 301) պարզել էր Դաւիթ Բէդին Պատմութեան հեղինակի անունը։ Երկրորդ ձեռագիրը համեմատելով Գուլամիրեանի հրատարակութեան հետ, Հ. Ե. Փէշիկեանը եղբայրացրել է. «Վասկած չի մնար որ Գուլամիրեանի (հիմք - Ա. Տ-ն.) ձեռագիրը Մխիթարեան Բ ձեռագրին մէկ օրինակն է» (Բաղմալէպ, 1938, էջ 179)։ Ի հաստատումն իր տեսակէտի Հ. Ե. Փէշիկեանը զուգարեւ է տպագրի եւ ձեռագրի ընդարձակ հաստատման եւ իրկին իրաւացիօրէն պնդել. «Ընթերցողն ինքնին վստահօրէն պիտի հաստատէ, թէ անկասկած վնճողիկման ձեռագրի մէկ օրինակն է Գուլամիրեանի ձեռք ընկած պատմական գրութեան» (Բաղմալէպ, 1938, էջ 182)։ Սրա հետ միաժամանակ նաեւ զնահատել է տպագրի եւ ձեռագրի տարբերութիւնները. տպագրի մէջ «տեղ տեղ բայերու ձեւեր ուսիկ կամ ունիթոսական կիբայարանք առած են» (այս զնահատականը եւս փաստուել է բայածանրի զուգարեւներով՝ Բաղմալէպ, 1938, էջ 179)։

Աւելի նորերս Մխիթարեան Միաբնակութեան ճառի Դաւիթ Բէդին աշխատագրական շարժումի 250ամեակը, յարմար դատեց հրատարակելու զանոնք (Հ. Ղուկաս Սեբաստացու սեւագիր եւ մաքրագիր դրամաները - Ա. Տ-ն.), կարեւրութեան ընծայելու համար հայ պատմաբաններուն՝ աւելի վստահ մտնանալու աշխատագրական շարժումի պատմութեան» (ՊՂ, էջ 65)։ Վանքի մատենադարանի ուղեկցած հիմնական նիւթն այդ երկու ձեռագրերն էին. առաջինը շուրջ երկու դար հեղինակի թղթերի մէջ մնացել էր վանքի Մայր դիւանում, 1928 Թ. Հ. Աւետիք Վ. Գաղէգեանի ձեռքով հանուել այնտեղից, դրանց ձեռք աղգական Թիւ. 620 ձեռագրին փոխելով՝ իբր նոյն ձեռագրի երկրորդ հատորիկ, այսպէ՝ կ'անցնէ ձեռագրի եւ կոչուած անկազմ տեսարկներու շարքին (իբր դեղնադոյն շապիկով, Ե. Ե. 70 Թուահամարով), եւ հռակ վերջերս, 1974ին... ստացած առանձին կազմ ու 2685 Թուահամարով (Բաղմալէպ, 1977, էջ 300)։ Երկրորդը յիշատակուած Թիւ. 620 ձեռագիրն է, որ նոյն Ղ. Վ. Սեբաստացին շարագրել է իր սեւագրի տեսքակի հիման վրայ եւ որ, ինչպէս պարզել է Հ. Ս. Արամեանը, եղել է Հ. Ս. Չամչեանի Հայոց Պատմութեան աղբիւրը. «Աւելորդ նկատեցինք օրինակներով ցոյց տալ Չամչեանի

(ԴԲ, էջ 33. ընդգծումը հեղինակինն է. ներածութիւնն ընդգծուած մասեր չստ ունի, ըստ այդմ՝ ախտահանու տրուելիք ծանուցումները վերաբերելու են միայն մեր ընդգծումներին)։ Սա հեղինակի սեւագիր տետրակն է՝ ձեռ. Ս. Ղազարի թիւ 2685։

Այստեղ ստիպուած ենք մի փոքր շնորհել մեր բուն խնդրից. Լ. Խաչերեանը Հ. Ս. Արամեանին փշտամբում է՝ այս խմբագրութիւնը երկու մասի բաժանելու համար. «Մասն առաջին (Պատում Ստեփան Ծառումեանի)» եւ «Մասն երկրորդ (Պատում Տէր Աւետիք քահանայի)»։ Մեր հեղինակն այս բաժանումը կոչում է ուղղակի «վերահատուցիւն» (կարող էր ասել նաեւ՝ անդամահատութիւն) եւ, խստապահանջ ու անողոք ուսուցչի դեր ստանձնելով, վճռում է. «բնագրագիտութեամ տեսակելոյց ոչ ոքի իրաւունք չի տրուում անցեալից մեզ ծաած որեւէ ձեռագրակամ բնագիր, հակառակ մրա հեղինակիմ, վերածնել ըստ իր հայեցողութեամբ։ Բայց Հ. Ս. Արամեանը, ցաւօք, իր իսկ մայածնողութեամբ նախնական Համառոտ այս տարբերակը երկու մասի է բաժանել...» (ԴԲ, էջ 36)։ Յիշենք, որ խօսքը վերաբերում է հեղինակի սեւագրի տետրակին, որի առաջին մասը էջահամարներ չունի, երկրորդը՝ ունի, առաջինի թվադրոշմը տալիս է իր անունը՝ «Էս» Ստեփաննոս վարթանէս Ծառումբանէս» եւ պատմութիւնը շարունակում առաջին դէպքով, իսկ երկրորդի պատմող Տէր Աւետիքը բասական մտնրամասն է նկարագրում այն դէպքերը, որոնց ինքը մասնակցել է. առաջինի լեզուէ բաւական անկանոն է՝ հետեւանք աշխարհականի բերանից լսած լինելու, երկրորդինը՝ անհամեմատ կանոնաւոր, որ յայտարարն է դրաբարին ծանօթ քահանայի պատմածը լինելու։ Ի վերջոյ յիշենք նաեւ, որ կատարուած իրադարձութիւններին մասին պատմուած է թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ մասերում, այսինքն՝ կան ակնյայտ կրկնութիւններ (տե՛ս ՊՂ, էջ 78-81), նաեւ՝ որ հեղինակային Բ օրինակի տարբերութիւնը սեւագրից ոչ միայն կանոնաւոր դրաբարով չափք շարադրանք լինելն է, այլեւ՝ երկու մասում նոյն դէպքերի մասին երկու տարբեր մարդկանց պատմածի միաձուլումը՝ մէկտմ միւսի լրացումը եւ այլն։ Եթէ ձեռագիրն ինքն է արտաքին ու ներքին յատկանիշներով բաժանուած երկու մասի, քնադարգէտը պարտաւոր է անել այդ բաժանումը - «վերահատուցիւնը» - Եթէ Հ. Ս. Արամեանը եղած երէք դիւից տարբեր կատարածք տար հեղինակի Բ օրինակին կամ ճշտմապատում բնագրին» (ՊՂ, էջ 147), այդ դէպքում Լ. Խաչերեանը կարող էր ամենայն իրաւամբ կշտամբել նրան, իսկ այս դէպքի համար այդ իրաւումքը մա չունի։

Բնագրի զարգացման «Երկրորդ փուլը սոյն տարբերակի վերամշակուած եւ առաւել ծաւալուն խմբագրութիւնն է, որ դարձեալ պահուած է վեհտալիկ Մխրթանեանների մատենադարանում 1820» համարի տակ» (ԴԲ, էջ 36)։ «Երրորդ փուլը Գուլամիրեանի հրատարակութեամբ յայտնի միեւնոյն քնադրի մը խմբագրութիւնն է՝ առաւել յղկուած, պարզեցուած, դիւրամատչելի գրաբարեամ լեզուով» (ԴԲ, էջ 39. Երկրորդ ընդգծումը մերն է - Ա. Տ-ն.)։

Նկատենք, որ առաջին երկու փուլը յայտնի էին դեռեւս Հ. Ե. Փէշիկեանի յօդուածից, իսկ երրորդ փուլն այն ժամահած ընդօրինակութիւնն է, որի հիմնական յատկանիշները ներկայացուած են վերը։ Վերջին՝ C խմբագրութեամ յատկանիշները մեր հեղինակը բացայայտում է յարկող ենթախորագրի ներքոյ. «Յերէք իւրաքայրութիւնների քնադրային աւելցութիւնները՝ նրանց առանձնապատկութիւնների բնութագրմամբ» (ԴԲ, էջ 42-48)։ Այստեղ նախ զուգարդում է հեղինակի համառոտ, ընդարձակ եւ Գուլամիրեանի տպագրի (իբր՝ C խմբագրութեան) տպուածքները, առաջին երկուսում ընդգծում իրար նման ճառերը, բառակապակցութիւնները եւ նախադասութիւնները, երրորդում՝ առանց ընդգծելու թողնում նոյն բառերը, ապա եղարկացում, թէ «A եւ B (վեհտալիկեան համառոտ եւ ընդարձակ - Ա. Տ-ն.) տարբերակները լեզուաւորական առանձնապատկութիւններով առաւել սերմ են ու

դրութիւնը» (Բաղձալէսի, 1938, էջ 176)։ Այս դնարատականը հիմնուած է այդ ձեռագրին տրուած՝ Հ. Մկրտիչ Աղեքեանի գրեթէ ի մերայոց բնորոշման վրայ։ Մերայոց յոգնակի ձեւն ընդ ամէնը նշանակում է անորոշութիւն՝ այն, որ Աղեքեանը յստակ չի իմացել այս նիւթի հեղինակ Մխիթարեան միաբանի անունը։ Հ. Ս. Արքանեանը դեռեւս 1972ին լռելեայն պարզել է ճշմարտութիւնը. «Հ. Ղուկասի պատմական ու աշխարհագրական աշխատասիրութեան գիրքը յար եւ նման է Պատմութեան Ղափանցւոյց» երկու գրչագրիներու զրին հետ, եւ երկուքն ալ նման՝ Հ. Ղուկասի նամակներու զրին հետ։ Ուստի կասկած չի մնար, թէ երկու գրչագրերն ալ Հ. Ղուկասի ակնարկած համառօտ պատմութիւն գոր գրեցա՞ւ գործերն են» (ՊՂ, էջ 70-71)։ Բայց սա չի խանգարել Լ. խաչերեանին, որպէսզի հիմելից սկսի ճշմարտութեան պարզումը եւ, ըստ այդմ, խրատի փէշիկեան վարդապետին. «Ան՝ վիճելի իրողութիւնն այն է սակայն, որ իրականում առկայ է միայն մէկ գրառող՝ յամօին Ղուկաս Սեբաստացու, որն ստեղծել է երկու տնէստ Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Միւլիքի ազատագրական շարժումների պատմութիւնը ընդգրկող՝ Համառօտ եւ Ընդարձակ տարբերակներով» (ԴԲ, էջ 44)։

Աւելի զաւելտական է ամբողջովին ընդդռուած այս նախադասութեան չարուհեանութիւնը. «Իսկ C տարբերակը ոչ թէ այդ չարժանիքի պատմութեան նոր գրառում է, ինչպէս կարծում է Փէշիկեանը, եւ վերջինիս պարզապէս կրկնում է Փրոֆ. Արքանաժեանը, այլ ընդարձակի վերջնական խմբագրումն է Մխիթարեանի գիտնականների կողմից՝ նախատեսած լինելով այն հրատարակութեան համարը» (ԴԲ, էջ 44-5)։ Փրոֆ. Արքանաժեանը բաւական յայտնի պատմաբան եւ աղբիւրագէտ Աշոտ Արքանաժեանն է, որն իր կենդանութեան օրօք մի անգամ կարողացել է պաշտպանուել այս յանկրաւի մեղադրանքից. «ձեռք չդիտենք, թէ նրանք (Լ. խաչերեանն ու իր հեղինակակից Հ. խաչատրեանը - Ա. Տ-Ն.) ի՞նչ պատասխան պիտի տան, եթէ մէկը յանկարծ հաջնելու լինի, թէ Արքանաժեանը իր ո՞ր աշխատութեան մէջ եւ ո՞ր էջում է ստել այդ բանը» (Պատմա-Բանասիրական հանդէս, 1974, թիւ 4, էջ 203. «այսուհետեւ՝ ՊԲՀ»)։ Անկախ սրանից, մեղադրանքը կրկնուած է, ըստ այդմ՝ թէ՛ Արքանաժեանը եւ թէ՛ Փէշիկեանը, որ նորնպէս աշխարհի բան չի ստել, պաշտպանութեան կարիք ունեն։ «C տարբերակից»՝ հրատարակութեան համար պատրաստուած լինելու մասին խաչերեանի մտքի առիթով Արքանաժեանը նշանակել է մի զարմացական հարցական («Նոյն տեղում»), իսկ մենք ստիպուած ենք չիտակ հարցնել.

ա. ինչո՞ւ Մխիթարեանի գիտնականների ներկայիս ժառանգներն այդպիսի բան չդիտեն (հմտ. ՊՂ, էջ 1-239)։

Բ. Մխիթար Արքանայրն ու նրա ժառանգները 1700 թ. ի վեր տպագրել են բաղձալէս, յաճախ ծաւալուն գրքեր. եթէ այս գրքերին էլ էին պատրաստուել հրատարակութեան համար, ինչո՞ւ չտպագրեցին.

գ. Մխիթարեանի գիտնականների մատենադարանում ինչո՞ւ չի մնացել նրանց վերջնական խմբագրումն որեւէ օրինակ, ինչո՞ւ է այդ խմբագրման առաջին՝ մայր օրինակը 1759 թ. առաջ յայտնուել Զմիւռնայում, նրանից արուածը՝ Ամստերդամում։

Երկու էջ անց խաչերեանը կրկնում է. «Բնութեան մէջ (sic!) առկայ է միայն մէկ հեղինակ՝ յամօին Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացու, որն ստեղծել է երկու տեքստ Դաւիթթէկեան շարժումների պատմութիւնն ընդգրկող՝ Համառօտ եւ Ընդարձակ տարբերակներով, իսկ ընդարձակը իր երկու շատ մասնակի լեզուա-գնական առանձնատիպիւններով օժտուած տեքստերով ոչ թէ տարբեր հեղինակների է ենթադրում, այլ՝ միեւնոյն հեղինակի բացարձակապէս նոր աշխատութիւնը՝ մէկի վերջնական խմբագրումով» (ԴԲ, էջ 47)։ Օղբի դէմ սուր ճոճող այս սարողը նա-

(ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 192-3)։ Ի պատասխան՝ իրաչեբեանը շարադրել է խնդրոյ ատարկայ ձեռագրի եւ Նրանից բխող տպագրի հետ ունիւի շաղանդու Յ մանադիր էջ (ԴԲ, էջ 55-8)՝ ապացուցելու համար, թէ մինչեւ 1875 թ. էջմիածնում հրատարակուած դրժերի ուռւաթկան պետական դրաքննութեան չեն ենթարկուել։ Անկախ ձեռագրի մէջ դրաքննիչի ակնյայտ միջամտութիւնները եւ նրա բազմաթիւ ստորագրութիւնների առկայութիւնից, հակադրուելու փոխարէն բաւական էր մտածել միայն հետեւեալը. Գուլամիրեանցը էջմիածնի Մարյ Աթոռի միաբան չէր, ըստ այդմ էլ սկզբնապէս կարող էր մտադիր լինել դիրքը տպագրել ոչ թէ վաղաբարձ պատում, այլ՝ Թիֆլիսում։

Պարզ հարցն աւելի խճճելու ակնյայտ միտումով՝ իրաչեբեանը բողոքովին անհիմն ճշդաց է տալիս, թէ ձեռագրում ջնջումների արուած են մի քանի եղանակով, մի քանի դոյնի թանաքով ու մատիտով, նաեւ՝ ուստինով, տարբեր մարդկանց ձեռքով, ապա՝ աւելացնում. «Ջնջումների կամ հանումների դիմաց չկայ ոչ մի պաշտօնական վաւերացում, որ յուշէին, թէ դրանք դրաքննիչին են պատկանում» (ԴԲ, էջ 58)։ Նախ հարցնենք. իսկ ի՞նչ են դրաքննիչի ստորագրութիւնները բոլոր էջերի ստորին լուսանցներում, ապա աւելացնենք, որ Երեւանում մանք հնարաւորութիւն ունեցանք ուսումնասիրելու «գիտաքննական» մէջ օդատարածուած բողոք ձեռագրերի հետ նաեւ այս մէջը եւ համոզուեցինք, որ ջնջումների արուած են միայն ուստինով եւ դիրքով, որի մէջանը յար եւ նման է դրաքննիչի մեկնարկի։

Ապա իրաչեբեանը դիմում է անհաստատել հնարանքի. յարտարարում է, թէ այս ձեռագրի վերջում եղել է Յովակիմ Ռափայէլեանի յիշատակարանը, Շորը Նոյնապէս արտագրուել է, բայց յետոյ (ներկայ վիճակում) ուստինով անհետ ջնջուել է, Թողնելով միայն յիշատակարանի վերջին պարբերութիւնը (տե՛ս թթ. 45ա-58թ...)» (ԴԲ, էջ 58)։ Պարզաբանենք. ձեռագիրն ունի ընդամէնը 48 թերթ, ընդդէմ աւարտում է 42ր երեսին (էջ 84), որի ստորին լուսանցի աջ անկիւնում յաջորդ էջի ուղղին բառի սկիզբն է՝ «Յիշատակարան»», սակայն յաջորդ թերթը՝ 43աթ (էջ 85-6) մաքուր է՝ նրա վրայ երբեք որեւէ բառ չի գրուել, առաւել քան՝ ուստինով չի ջնջուել։ Իսկ Յովակիմ Ղափանցու յիշատակարանի վերջին պարբերութիւնը (44ա)՝ «որովհետեւ սակաւուցն հաւատարիմ եղէք...», ընդամէնը աւետարանական քաղուածք է (Մատթ. Ի 21 եւ 23)։ այսինքն՝ դրիչը սա պատրաստի վերքերը է իր դաղափար օրինակից՝ մտադիր էր սրանով աւարտել նաեւ իր յիշատակարանը, որ ինչ որ պատճառով աղպէս էլ չի գրուել։ Ըստ այսմ, չ'արժեք ասել, թէ «Հալաց է ծագում, դրաքննիչը ինչո՞ւ եւ ինչի՞ց դրդուած պիտի ուստինով երեք երես մաս՝ մաքուր ջնջէր...» (ԴԲ, էջ 58)։

Այս կարգի զիստերի քննական համեմատութիւնից՝ իրաչեբեանը հանգում է այն «հետեւութեան», թէ ձեռագրի մէջ ջնջումներ արել են նրա տարբեր ժամանակների տէրերը՝ միշտ համեմատելով Գուլամիրեանի տպագրի հետ, ջնջելով այն ամէնը, ինչ որ ձեռագրում տարբերուել է տպագրից (ԴԲ, էջ 59)։ Սա նույնպէս անհիմն յարտարարութիւն է. ձեռագրում եղած բոլոր ջնջումների լուսանկարները հրատարակուած են Ա. Արաւահամանի յիշեալ պատասխանի մէջ (ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 193-200), իսկ նրանք աղպիսի հետեւութեան հիմք չեն տալիս։

Մեր հեղինակը շատ ինքնայատուկ եղանակով համեմատում է ձեռագրի եւ տպագրի տիտղոսաթերթները, շեղում Գուլամիրեանի՝ բնագրից անաղարտէն հրատարակելու քննադատութիւնը վկայող արեւ փաստը, որ նոյնութեամբ վերադարձրել է իր տպագրի հիմք՝ մեզ չհասած ձեռագրի խորագրում եղած «Վաղարայան» բառը (ԴԲ, էջ 59-60), մինչդեռ այդ բառը չկայ Յովհաննիսեանի օրինակում։ Այս հարցերի մասին կը խօսենք «գիտաքննական» տիտղոսաթերթը քննելիս, իսկ այսմ ասանք, որ տպագրի եւ ձեռագրի երեք համեմատութիւնը (ԴԲ, էջ 60-62) ճիշտ դնահատելու համար ընթերցողը կարող է դրանք բաղդատել Ա. Արաւահամ-

երրորդը, որը համապատասխանում է նաև հեղինակային խորագրին (ՊՂ, էջ 143), սակայն հրատարակվելը ձեռագրերին ստիպում է թաղանթի իրենց ունեցածը, որպեսզի շարադրանքում ղնի Գուլամիրեան հրատարակչի խմբագրած՝ ձեռագիրն անխափառ խորագիրը: Ինչու՞նչ — պարզ չէ:

Վիսա—ընթակառն այս սկզբունքով առաջնորդվելուց յետոյ չ'արժեք ծաղրել Ա. Արբահամեանի համեմատութեան արդիւնքը (նրա խօսքի մէջ էլ չեղած հակասութիւնն յորինել եւ շարաինդալ վրան՝ ԴԲ, էջ 63), թէ դրաքննիչից թոյլտուութիւն ստանալուց յետոյ Գուլամիրեանը ճշտագրութեան յանձնած օրինակում չէր կարող կատարել ճշգրտութեան ուղղումներ, տեղանունները եւ այլն. այսպէս օրինակ, Սիւան անունը բոլոր դէպքերում փոխել է Սիսական, Ծահէր անունը՝ Շինուհայր...» (ՊԲՀ, 1974, 4, էջ 195): Արբահամեանի այդ խօսքը պէտք էր հասկենալ այսպէս. իր հիմք ձեռագիրը կրկին չ'ախթարելու համար իր իսկ ձեռքով արել է նոր ընտրութիւններ իրեն եւ դրա ընթացքում էլ արել այն անէական փոփոխութիւնները, որոնցով այսօր տպագիրը տարբերւում է իր հիմքից՝ Յովհաննիսեանի օրինակից: Փոփոխութիւնները նա կարող էր անել նաեւ շարուածքը սրբադրելիս, սակայն քիչ հաւանական է, որ իր ձեռքին ծղած ղննի հարկւրամեայ ձեռագիրը տար տպագրական ներկից ու կտպարից մտապէս մղտուող ձեռքերով դրաչափին. այսինքն՝ Արբահամեանի ասած՝ ճշտագրութեան յանձնում օրինակն էր այն էր, ինչի դերն արթոր կատարում են տպարան յանձնուող մեքենադրութիւնները:

Գուլամիրեանի ունեցած հիմքի եւ նրանից արտածուած տպագրի տարբերութիւնները՝ Արբահամեանի թուարկումը կարող ենք շարունակել մեր պարզած օրինակներով, բայց անխառն առէ՝ կարճ ասենք, որ նախորդ դարի մեր բազմաթիւ ճշգրտութեան ձեռքն՝ Գուլամիրեանը եւս բաւական ազատ է վարուել իր հրատարակելիք քնագրի հետ, յատկապէս նկատելի է հեղինակային արեւմտահայ ձեռքի փոխարինումը արեւելահայերէններով. պէկ — բէդ, կանջու — Գիանջու, Ճիւան— չիւ — Բիւանչիւր, Պայնտուր — Պայնդուր, Ժիւդայ — Զուդայ, սուլտան — սուլթան եւ այլն:

Իսկ Պաղեբեանի պաշտամունքը Գուլամիրեանի եւ նրա հրատարակութեան նկատմամբ հասնում է սրբացման՝ նրան դարձնում է հայ քնագրապահութեան սուրբը. «Գուլամիրեանը խելամիտ է դնուել հրատարակութեան համար հիմք ընդունելով Հէնց Շ տարբերակի ընդօրինակութիւններից մէկը» (ԴԲ, էջ 45). նկատենք, որ նա ուրիշ ելք չուէջք. առաջին երկու տարբերակների եղանակի ձեռնագրերը նրան անյայտ էին, նաեւ՝ հասու չէին), «Հապագանց բնութագրական է Գուլամիրեանի՝ քնագիրը անաղարտօքն հրատարակելու քննադատութիւնը... թողել է նոր նութեամբ, որ հարազատ մնայ ինքի ծառայած ձեռագրին... քնագրին հրատարակել է աշխատ, ինչպէս նեկայացուած է ձեռագրում» (ԴԲ, էջ 59-60): Այսպիսի վերաբերմունքի դէպքում արժէք աւելի ուշագրի վարդալ սիրած հրատարակչի առջաբանը եւ աշխուղ նկատել այս խոստովանութիւնը. «Բարձրով եւ հետաքրքրուելով քննի մը յուսալի տեղերում, գտածք ահա այս ամենաստույգ օրինակը, ի վերջոյ որքան կարող էինք կատարելիք» (Գուլ. էջ Ժ-ԺԱ. ընդդէմում մերն է — Ա. Տ-Ն.): Սա նկատելուց յետոյ վարդալ էր վերադառնել, որ Երեւանի չորս եւ Լեւոնդրագրի մէկ ձեռագրերը մինչեւ 1900ական թուականները պատկանում էին անհատ մարդկանց, ենթադրելով՝ որ Գուլամիրեանի ձեռքի տակ եղել է մէկից աւելի օրինակ, եւ չափել, թէ նա ձեռք տրամադրութեան տակ չուէնախառնող այլ տարբերակներ, այլն՝ որ ԱՆ. Յովհաննիսեանի ձեռագրին համընկնող ընթերցողները ունեն նաեւ ձեռագրական միւս ընթերցողները (sic!) — (ՊԲՀ, 1974, 1, էջ 211-2): Իսկ դրանից յետոյ աւելորդ կը լինէր նաեւ այս հիացումները. «Հայկի է արմանադրել, որ Ա. Գուլամիրեանը առաւել լայնախոհ եւ աղինւ մտաւորական էր, քան նրան անհարկիօքն մեղադրողները վարժում են» (ԴԲ, էջ 58): Գուլամիրեանի սրբացումը

կամ կանոնակնանցումը կատարուել է արդարացնելու համար այն տասնեակի ղեկավարը, երբ միայն նրա տպագրի ունեցած՝ ձեռագրերով չհաստատուած ընթերցումը դրուել է չարագրանքի մէջ, իսկ տարբերակները մէջ յաճախ չի նշուել նրանց ձեռագրական հիմքի չգոյութիւնը: Շարունակներ: Ձեռնամատողը ընթերցումները համապատասխանեցնելու համար մատիտով հանել է Յովհաննիսեանի ձեռագրից այն հատուածը, որ չկայ Գուլամիւրեանի հրատարակութիւնում (ԴԲ, էջ 61): Այո՛, ստիպուած ենք ընդունել: Ճի սկզբանէ եղել հրատարակութիւն Գուլամիւրեանի, ապա՝ հեղինակութիւն հօրն Ղուկասու Սերաստացւոյ:

Այսուամենայնիւ, դառնանք բուն՝ բնագրական խնդիրներին, որովհետեւ «գիտա-քննական» հրատարակուած է՝ փաստն անաւարելի է. ուստի պայմանականօրէն ընդունենք, թէ Լ. իյաշերեանն իրաւացի է, որ Գուլամիւրեանի տպագիրն ու նրան ազգակից Հինգ ձեռագրերը ներկայացնում են ձեռագրական յուշարձանի բնագրային դարգացման երեք փուլերից՝ վերջինը (ԴԲ, էջ 33), այլ ոչ թէ ազատ եւ քաջամեծ մի ընդգրկմանութիւն, որի առաւել յատկանշական դիմը բառերն ու կապակցութիւններն իրենց հոմանիշներով փոխարինելն է: Քանի որ լինում են նաեւ լեզուա-տեմական խմբագրութիւններ, ապա ընդունենք նաեւ, որ իյաշերեանն իրաւունք ունի աւելու, որ այս երրորդ տարբերակը ըստ էութեամբ բնագրային առումով տարբերակ է՝ եւ, որքան էլ զարմանալի ու անտարածարանական է հնչում, «չի բխում ո՛չ B, ո՛չ է, առաւել եւս՝ A (հեղինակի մաքրագիր եւ սեւագիր - Ա. Տ-ն.) տարբերակներին» (ԴԲ, էջ 45): Ի վերջոյ, համարենք նաեւ, թէ այս երրորդ տարբերակի՝ պահպանուած Հինգ ձեռագիր եւ մէկ տպագիր օրինակներին հիման վրայ արժէք գիտա-քննականն բնագիր կազմել. մի պահ մեզ հաւատացնենք, որ դրա խտկական անունը, իյաշերեանի խօսքով սասած, «բանասիրական ձեռնածութիւն» չէ (ՊԲՀ, 1974, 1, էջ 209):

Բնագրի կազմութեան սկզբունքները ներածութեան մէջ առանձին ներկայացուած չեն, այդ պատճառով ստիպուած ենք բաւարարուել տարբեր էջերում ցրուած առանձին արտայայտութիւններով: «Ընթերցողին ներկայացուող սոյն գիտա-քննական բնագիրը եւս պարտաստուած է Գուլամիւրեանի հրատարակութեան հիմքում ընկած խմբագրութեամբ ձեռագրական քուր ընդօրինակութիւնների համադրական մերմուլամբ, որոնք առաջին անգամ են ընդգրկուած բնագրային ընթերցման մէջ» (ԴԲ, էջ 42): Մի կողմ թողենք չարագրանքները, սակայն, որ այս անորոշ խօսքից պարտաւոր ենք հակառակ, եւս պարտաւոր կազմուած բնագրի յայտնող ընդդրանքը: «Այն իբրեւ քննական բնագիր առաջին անգամ գիտական չընկալուածութեան մէջ է դրուած մեր կողմից՝ տասը ձեռագիր ու տպագիր տարբերակների հետազոտական համեմատութեամբ...» (ԴԲ, էջ 28. երկրորդ ընդգծումը մերն է - Ա. Տ-ն.):

Իսկ այժմ ներածութեան վերջին երկու էջում (64-5) տեսնենք, թէ որոնք են այս տասը տարբերակները, որոնք ներկայացուել են. «Ա) Գրեական բնագրի կազմուման համար համեմատուած ձեռագրերն ու տպագիր տարբերակները» եւ «Բ) Օտար-դակ ձեռագրեր եւ տպագրութիւններ, որոնք սերտօրէն առնչուել են քննական բնագրի հետ» խորագրերի ներքոյ: Սկսենք երկրորդից եւ տեսնենք, որ այստեղ նշանակուած են. Բ = Մարտնադարան Ս. Ղազարու, ձեռ. Թիւ 2685, ց = նոյն մասնակուած են. Բ = Մարտնադարան Ս. Ղազարու, ձեռ. Թիւ 620, Կ = Մարի Բրտէի Փրանսիէն Թարգմանութիւնը, ի = Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 784-800: Պայմանադրութիւնը ենթադրել են ապրիլ, որ սրանք եւս համեմատուել են բնագրի հետ. չնայած բոլորովին անտարամաբանական է հեղինակի տեսակէտը, մաքրագիրը, սրանցից քաղուած՝ Չամչեանի հրատարակութիւնը են, առաւել եւս, Փրանսիէն Թարգմանութիւնը համեմատելն այն ձեռագրային հետ, որը համարել եւս հեղինակի մաքրագրից առելի բարձր գրական մշակութեամբ ձեռնացող, նոյնիսկ՝ հեղինակային տարբերակներէից չընդդ:

Այսուամենայնիւ, փցի պայմանախիւբը փոփոխեցինք բնագրի բոլոր էջերի տարւոն-
թեղցումների մէջ, սակայն որեւէ տեղ չնկատեցինք նրանց զոյութիւնը: Ենթադրե-
ցինք, որ օգտագործուած կը լինեն ծանօթագրութիւնների մէջ, սակայն սրանք էլ
զերպողանցալէս տեղագրական կամ պատմագրական են, այստեղ զոտանք միայն
Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ եղած թիւրքականութիւնների կամ սխալմունքների
յաճարագէտ մատնանշումներ: Բայց այս տրամաբանութեամբ օժանդակ աղբիւրների
շարքում պէտք էր նշել նաեւ նոյն ծանօթագրութիւնների մէջ յիշատակուած բոլոր
գրքերն ու յօդուածները: Ուրեմն՝ «գիտա-քննական» համար ի՞նչ են նշանակում
այս «օժանդակ ձեռագրներն ու տպագրութիւնները», առաւել էս՝ նրանց պաշ-
մանանիշերը: Գուցէ ընդունենք, որ սրանք թուարկուել են համեմատուած միաւոր-
ների իրական քանակը վեցի փոխարէն տասն ներկայացնելու համար:

Դառնանք իսկապէս համեմատուած օրինակների բնորոշումներին, այստեղ եւս
սկսելով վերջին միաւորից. F = Մաշտոցի անուան Մատենադարան, թիւ 10759.
չուսի յիշատակարան»։ միայն արշալի: Սա այն նոյն ձեռագիրն է, յանուն որի
արժէքրկման ապարդիւն ջանքեր են թափուել դրքի նախորդ աւելի քան 11 էջում
(ԴԲ, էջ 49-68), այսինքն՝ Ա. Յովհաննիսեանի օրինակն է, որի թուահամարը,
չփոխեցնելու համար՝ -թերթեւօրէն դրափոխուած է՝ 10579ը դարձուած է 10759,
նաեւ՝ մի խօսք անդամ ասուած չէ ձեռագրի արտաքին եւ բնագրական յատկանիշ-
ների, թերի կամ ամբողջական լինելու մասին, չի ասուած նաեւ այն մասին, որ
Գուլամիրեանի տպագրի առաջին յաւելուածը՝ «Լեւոնի վեցերորդ աղբարին Հայոց
մարտուն վրայ քանի մի տեղեկութիւնք, Հանդերձ թարգմանութեամբ» ի բաղբիւ-
րատակ իշատատու դպրէ Արմենի (էջ 81-83) վերցուած է հէջ այս ձեռագրից
(թիւ 10579, 44բ-6ա) եւ որ այս բնագիրը Դաւիթ Բէկի Գատմութեան որեւէ այլ
օրինակի մէջ չկայ: Այս ձեռագրի մասին մեր ավամայ երկարած խօսքն աւարտենք
նրա արտաքին յատկանիշների համառօտ ներկայացմամբ. 46 թերթ, թուղթ, 16,7×
10,8 հրմ., միասին, նստրէր, էջում՝ 21 տող, ԺԼ դ., յիշատակագրութիւն՝
1ա (1868 թ., Թիֆլիս, գրաքննիչ):

Նկատենք, որ հիմնականում արտաքին յատկանիշներ արտայայտող եւ ներ-
քին ու այլ կարգի անհրաժեշտ տեղեկութիւններ չեն բերուել նոսա համեմատուած
միւս ձեռագրերի մասին. B = Մաշտոցի անուան Մատենադարան, թիւ 4598, C =
Մատենադարան, թիւ 3297, D = Մատենադարան, թիւ 6835, E = Լեւոնդարադի
Արեւելագիտութեան հիմնարկի B-29 (այս թիւը անխտր ներկայացուել է վրի-
պակով՝ B-129, իսկ վրիպակը զալիս է դեռեւս Ա. Արքահամանից՝ ԲՀԱ, 1973,
3, էջ 86): Նկարագրութիւնների թերի լինելը ցոյց տանք միայն մի օրինակով. B
միաւորի նկարագրութեանը նուիրուած է 15 տող. թուղթ է՝ այն ներկայացուել է
բաւական մանրամասն: Ստուգենք առաջին իսկ բացատրութիւնը. «Թերթն՝ պա-
կասում են երկրորդ գլխից՝ 53-65, իսկ 3րդ գլխից՝ 56-67 պարբերութիւնը, ինչպէս
եւ վերջաբանութիւնն ու զԱնունը զօրապետացն եւ զօրացն Դաւթի ի զանազան
տեղիս» գլուխը: Լրացնենք. ձեռագիրն ունի դրէի նշանակած էջահամարներ, ու-
րոնցից պահպանուած են 1-22 եւ 27-42. 23-26րդ՝ 4 էջի կամ երկու թերթի պա-
կասը համապատասխանում է հրատարակութեան էջ 114¹²-122¹⁴ մասին՝ 90 տող.
վերջից պակասում է հրատարակութեան էջ 148¹⁷-160²¹ մասը՝ 179 տող, այս-
ինքն՝ մօտ 8 էջ = 4 թերթ: Ըստ այսմ՝ սկզբնապէս ձեռագիրն ունեցել է 50 էջ կամ
26 թերթ (առաջին թերթը գրիչը չի էջակարգել): Կարծում ենք՝ որեւէ մէկը չի
ասի, թէ այս լրացումը բնագրագիտական արժէք չունի:

Բոլոր ձեռագրերի նկարագրութիւնները կարելի է լրացնել այսպիսի անհրա-
ժեշտ մանրամասններով, բայց դա մեզ փը չեղի մեր հիմնական առեղծիքի, ուստի
թողնենք դա եւ ուշը դարձնենք մի այլ հանդամանքի վրայ: B ձեռագիրը ճամնայն
հասանալիութեամբ, ընդօրինակուած է E ձեռագրից, C՝ «Լիովին բխում է...

չէր լինի հասկանալ, որ ի մերում ժամանակի վաղապագութեան բացատրութիւն Յորդ տողը՝ այն է... 1711 նորնայէս որեւէ ձեռագրով վերայուած չէ. այսինքն՝ կրկին Գուլարի բնաւ-հրատարակչի յաւելումն է, անկախ մինչև օրս եղած ճանապարհմանքից ու ճնշութիւններից, նրա յաւելում կը համարէր նաեւ վարդապետի բառը՝ ամբողջ Յոր տողը կ'անէր իր ուղղանկիւն վաղապագութի մէջ եւ այլն: Այս ամէնից յետոյ կը կարողանար ստանալ այսպիսի խորագիր. «Իրիք որ կը ի Պատմութիւն Դաւիթ Պէկիմ եւ պատերազմաց հայոցն իսպիանու, որք եղեմ ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի», որով վերականգնած կը լինէր համեմատուած ձեռագրերի նախօրինակի մօտաւոր խորագիրը: Ապա յիշելով, թէ ԺԸ դ. ընթացքում որքան դիրք տպագրումն էր Գիրք որ կ'ընէ խորագրային ակուածքով, կ'աշխատէր դրանով ամբողջով իր անյաջող տեսակէտն այն միասին, թէ «Ը խորագրութիւնը Մխիթարեան վարդապետների վերջնական խմբագրումն է՝ նախատեսուած տպագրելու համար»:

«Գիտա-ճանաչանի» յաջորդ առաւել նկատելի կէտն այն է, որ բաղմամբիւ դէպքերում ձեռագրերի մեծ մասը, երբեմն բոլորը կամ նրանց հետ նաեւ տպագիրը ունեն մի ընթերցում, իսկ շարագրանքի մէջ դրուած է մի այլ տարբերակ: Ըստ որում, այդպիսի դէպքերում շարագրանք չմուծուած ընթերցումների մեծ մասը համընկնում է հեղինակային մաքրագիր տարբերակի (ձեռ. ԹԻ 620 կամ, ըստ իտալերեանի՝ B խմբագրութիւն) համապատասխան բառերին: Նեղակայացնենք այդպիսի ընդ ամէնը տեղնակ (նախ բերում ենք Պատա-ճանաչանի» էջն ու տողա-համապը, ապա՝ շարագրանքի մէջ եղած խնդրական բառը, նրա դիմաց՝ ձեռագրերի պայմանանիշերը եւ տողատակ իջեցուած ընթերցումը, վերջում էջն ու տողահամարը Հ. Ս. Արամեանի հրատարակութեան, որի շարագրանքի մէջ Պատա-ճանաչանի» տողատակ իջեցուած ձեւն է).

128⁵ բէդին BCDEF պէկին 168³

128²¹ ԹՖանբաց CDEF Թուփանկաց 168²⁰

130⁸ Թափէին ABCEF Թօթափէին 169²

130²⁰ Թմբկաց BCEF դօսբաց 169¹⁵

130²⁴ զզանդակս BC զզանդակսն 169²⁰

130²⁹⁻³⁰ ունէին եւ ոչ զանդիտէին ACDEF չիք եւ ոչ զանդիտէին 169²⁶

132²¹ ապչեցան ABDEF ափչեցան 170¹⁷

132²⁴ կոտորածն BCDE կոտորած 170²¹

132²⁶ ցընկերն BEF ցընկեր 170²²

134³ վերս ի վերայ CDEF վերաւորս 170³¹ եւ այլն:

Բերում օրինակները քաղուած են ընդ ամէնը երեք էջից. նման վիատներ ի տատմութիւնը մեզ հարկադրեց ընտրել ամենատարբեր մասեր համեմատել Գուլարի բնաւի տպագրի եւ ձեռագրերի հետ. ամէնուրեք ցաւով արձանագրեցիք դոյր-թիւն ունեցող ընթերցումների վրիպման կամ անտեման բաղմամբիւ դէպքեր, չէին պակասում նաեւ ինքնահար՝ չեղած ընթերցումներ յօրինումները: Ի վերջոյ, ստիպուած եղանք ընթերցողին վատարկալ պատկերացում տալու համար իրեն ճաշակ ներկայացնել ստուգուած հատուածներից մէկը: Պահպանուած հինգ ձեռագրերից երեքը ընտրելի այս կամ այն հատուածում թերի են, այդ պատճառով ընտրել ենք անպիսի մի մաս, որը բոլոր ձեռագրերում կայ, այն է՝ երրորդ դիմի 1-7 պարբերութիւնները (ԴԲ, էջ 124¹⁻²³, 126¹⁻²⁸, 128¹⁻³ - ընդ ամէնը՝ 54 տող): Բնագիրը բերում ենք Պատա-ճանաչանի» եղածի պէս՝ անփոփոխ (էջահամարները չնշելով, տողահամարները նշանակում ենք անխոր՝ 1-23, 1-28, 1-3). տողատակի

ձախ սիւնակում դնում ենք Լ. Խաչերեանի նշանակած տարընթեքցումները, աջ սիւնակում՝ մեր համեմատութեան արդիւնքը:

Ձախ սիւնակում ընդգծել ենք այն պայմանախիւբը, որոնց ձեռագրերում Հկան Հրատարակչի ներկայացրած ընթերցումները, իսկ սիւնակում պայմանախիւբներն ու ընթերցումները միաժամանակ ընդգծել ենք այն դէպքերում, երբ աղբյուրի ընթերցումները Հկան ընդհանրապէս: Աջ՝ մեր կազմած սիւնակում ընդգծել ենք այն պայմանախիւբը, որոնց ձեռագրերի տարբերակները Հրատարակչի Հի նկատել կամ չի նշանակել:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1 ԹԻ ԶԻԱՐԴ ՕՍՄԱՆՑԻՆ ԵԿՆ ԵՒ ԵՄՈՒՏ Ի ՂԱՓԱՆ: ԵՒ ԹԻ ԶՈՐԲԱՆ
2 ՄԱՐՏՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՅ ԵՏՈՒՆ ԸՆԴ ՆՈՍԱ ԴԱԽԻԹ ԵՒ ԲԱԶ ԶՈՐԱԿԱՆԲ
3 ՆՈՐԱ: ԵՒ ԹԻ ԶՈՐԲԱՆ ՄԵՆԱՄԵՆ ԹԱԼԹՈՒԹԻԻՆՍ ԱՐԱՐԻՆ Ի ՆՈՍԱ:
4 1. Թամի Տեառն 1724ին եւ թուին Հայոց 1173ին, սուլթան Ահմէտն
5 օսմանցւոց, որ բռնակալեալ ունէր ի Պարսկական ծոցոյն Ուկիսնու
6 մինչեւ ցեղեկպոս եւ ցլիբիա, եւ անտի մինչեւ ցլիբիակ եւ մինչեւ
7 ցրդուր ծովն Պոստոսի, եւ դմեծ մասն Հայոց, եւ զայլ բազում ազգս
8 եւ զթաղաւորութիւնս, եւ զխիսանութիւնս, եւ զաշխարհս նոցա, իրբեւ
9 լսէր զվարդապետ Պարսից արքային ի հայրենի աթոռոյն, խորհեցաւ՝
10 զիսր՝ եւ իցէ պատճառաւ յինքն դրաւել զտէրութիւն զայն:
11 2. Ուստի Հրաման տայր ի լիսնի զօրոսն՝ ելանել զօրաժողով լինել
12 յամենայն աշխարհաց եւ երթալ հասանել ի վերայ Պարսից եւ ունել
13 զքաղաքս նոցա: Եւ ել նա ըստ Հրամանի արքային անթիւ եւ անհամար
14 զօրք ի կողմանս Մեծին Հայոց, որ ի վիճակս Պարսից: Եւ ուր ուրեք
15 հասանէին, ի սուր սուսերի սատակէին զամենայն զվամկաց իւրեանց, եւ
16 զօրքն ամենայն դառնային բազում աւարաւ ամ յամէ, մինչեւ յղիացան
17 վարժապետացն եւ լցին զամենայն քաղաքս եւ դիւղս իւրեանց ի բազմու-
18 թենէ աւարաց, եւ դերաց ի Հայոց եւ ի Պարսից: Բայց ո՞ր կարէ պատմել
19 զաղէտս մարցն եւ տղայոց ի ձեռաց անօրէն դերացն, եւ զնոցին հարցն եւ
20 ներարցն անողորմ կոտորածն:

21 3. Արդ՝ սոքա իրբեւ այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնտիկ, եւ
22 զմայրաքաղաքն Երեւանայ յետ բազում ժամանակաց պաշարմանն անին եւ
23 զամենայն բնակիչսն ի սուր սուսերի մաշեցին: Ապա յամի Տեառն 1728ին
1 իսկ թուականութեանն Հայոց 1175ին անթիւ անհամար զօրք ի Սիւնեաց
2 աշխարհն միեցան եւ կալան յամենայն կողմանց դերիկրն Դաւթի,
3 զԵօթնաբերդ զաւտան Ղափանու:

4. Թայնժամ ամենայն բնակիչք զաւառին առհասարակ խորհեցան,
5 սասանեցան, թողին լքին զԴաւիթ եւ զնաղին մտին ընդ լծովն օսմանցւոց:
6 Եւ մնաց միայն Դաւիթ եօթնեւտասն սպառազէն արամբք ի յԱնապոստ
7 Հալիճորոյ, ուր կանգնեալ էր զանառիկ բերդն: Ընդ նմա էին նաեւ երեք
8 եպիսկոպոսունք Տաթեւու եւ երկուտասան քահանայք, զհետ դնացին նաեւ
9 տէր Աւետիսն եւ մելիք Փարսաղանն սակաւ ուսմբք, զի զօրքն ամենեքեան
10 թօթափեցան ի նոցանէ:

11 5. Բայց Դաւիթ յայտմ ամենայնի ոչ լքաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհրդոցն,
12 ոչ զանդիսեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն, եւ ոչ զաղաղեցաւ ի
13 քաջադործութեանցն, եւ ոչ յուսահատեցաւ յաստուածային ինամոցն, այլ
14 արկարար դրերդն ամբացուցանէր, զհամբար բերդին պատրաստէր,
15 զզօրականսն առ ինքն ժողովէր, բազմացուցանէր եւ զԱստուածն
16 ամենակարող յօգնութիւն ինքեան կոչէր:

- 18 6. Արդ, յամանն իններորդի, յետ դաստեանն օսմանցուոց ի
19 Ղափան, որ արն հինգերորդ ամ էր գալստեանն Դաւթի, Բելին Հասին ք
20 Ղափան ի սուլթան Աճաթէն օսմանցուոց Պէքիր փաշայն եւ Արապ Ալի
21 փաշայն բազում զօրօք՝ ընդ ինքեանց առեալք նաեւ զԲաթալի խանն
22 Բարբուշատայ:
23 7. Յետ այսորիկ հրաման տային ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին
24 ամենայն զօրավարաց հայոց եւ թուրքաց՝ դալ ժողովել անդր: Եւ եկին
25 հասին առ նոսա յամենայն կողմանց զօրք թուրքացն, ընդ ինքեանս
26 առեալք նաեւ զզօրան Հայոց ի Գողթան դաւառէն, ի յԱղուլիս քաղաքէն, ի
27 յՕրդուվարայ, ի Փխխանայ, ի Բարբուշատայ, ի Զաւլեղորայ, ի Մեղորայ,
28 ի Ղափանու, այլեւ զՂարաջօրու կողմեալ թուրքսն եւ զնահկիւս Սաա
1 լէրին: Եւ սոքա ամենեքեան եկին դաւառեցան եւ եղնն իրրու վաթսուն
2 կամ եօթանասուն հազար, եւ առաւել եւս բազում յոյժ, մինչեւ ընդ ընդ
3 մութեան Հեծելոց եւ Հետեակաց նոցա զդաշտս եւ զլեռինս:
- 2 AD ի ԽԱԲԱՆ D ՈՐՔԱՆ
3 CE ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՑԱՆ փխ ՊԱՏԵՐԱԶ-
ՄԱՑ ԵՏՈՒՆ
4 AF ՅԱՂԹՈՒԹԻԻՆ
5 DEF սուլտան
6 E օսմանցոց D բնակակալեալ B ծոց-
նին CE ծովուն
7 ABCD չիք՝ [անտի] մինչեւ
8 ABC մեծ
11 C դրաւեալ C գտերութիւն
15 ABDEF ի վիճակի
18 C փարթամեցան
20 D գերլաց
21 E կոտորած
23 C Երեւանու E Երեւանու F Երեւա-
նու
2 CE եւ ի հայոցս թուի (նաեւ՝ շարա-
դաս.) D Սունեաց
3 CF [միեցան եւ] հասին կալան
4 ABDF Խափանու
6 E օսմանցոց
7 ABDE արամբ
8 C անառիկ
9 BCDEF չիք՝ Տաթեւու C եպոսնք
10 ABDF Փարսապան E Փարսատան
- 1 C երրորդ
2 ABDF Խափամ D որքան
3 CE պատերազմեցան փխ պատերազ-
մաց ետուն
4 AF յաղթութիւն
5 A 1724 A 1173 BC ՌձՀԳ-ին փխ
1173-ին DEF սուլտան
6 E օսմանցոց D բնակակալեալ B ծոց-
նին CE ծովոյն փխ ծոցոյն
7 ABDEF ցլիքիայ, A չիք [անտի]
մինչեւ
8 CE բոլոր
11 C դրաւեալ, ABDEF գտերութիւն
C գտերութիւն
13 ABCDEF հասանիլ E ունիլ
15 ADF վիճակի B վիճակիլ BE ուրէք
18 C փարթամեցան BCDE զգիւզս
19 D դերլաց փխ դերեաց
- 1 A 1726
2 B չիք եւ (ի) CE եւ ի հայոցս բուի
C ՌձՀԵ E 1175 փխ 1175ին D Սու-
նեաց
3 BCDEF հասին կալամ
4 ABDF Խափանու
6 E լքան E օսմանցոց
7 ABDEF արամբ
8 C անառիկ
9 BCDEF չիք Տաթեւու
10 D մէլիք ABDF Փարսապան E Փար-
սատան BDEF ամամբ

սաղան Հալիճոցուն եւ Տէր Աւետիքին վերաբերող տողերը վերջից բերուն են առաջ եւ դրունել Տաթևի զօրապետների անուններից յետոյ, միաժամանակ զեղչելով Տէր Աւետիքին ձօնուած՝ Վի Սահակէն ծայրափայտով ոտանաւորը (ԴԲ, էջ 52. Հմմտ. Գուլ. էջ 76-7)։ Սակայն միայն այսչափ. ինչքանիւ չի ցանկացել ասել, որ բնադրի այդ հատուածն այս տեսքն ունի ոչ միայն տպագրի, այլեւ՝ իր համեմատած բոլոր ձեռագրերի մէջ (C՝ 161ա-2բ, D՝ 38ա-9ա, E՝ 66բ-7բ, F՝ 41բ-2բ. B՝ վերջից թնփի), այսինքն՝ սա իր «C խմբագրութեանը» յատուկ բնագրական յատկանիշ է, բխում է նրա նախորինակից, ըստ այդմ՝ «գիտա-քննականում» եւս պէտք է այս հատուածը տպագրուէր դրափոխումով, իսկ ոտանաւորը՝ զեղչուած։ Մինչդեռ մեր Հրատարակիչը ոչ միայն չի վերադարձրել դրափոխումը, այլեւ՝ հեղինակի սեւագրից (ՊՂ, էջ 144-5), բերելով, իր C խմբագրութեան վերջում բնակեցրել է նաեւ ոտանաւորը (տե՛ս ԴԲ, էջ 158¹⁷-160²¹)։ Վերջինս, բնականաբար, տպուած է առանց տարբերեցումների, կազմողը, որ ազդարարել էր կատարուած «վերահաստութեան» մասին, մտապել է ընթերցողին յայտնել իր կատարած վերապատուութեամբ՝ իր C խմբագրութեան՝ իր իսկ ձեռքով խաթարուած լինելու մասին։

Այժմ ամփոփենք բնագրի մասին արուած դիտողութիւնները։

Եթէ մեր Հրատարակիչն առաջնորդուելու լինէր իսկապէս գիտական սկզբունքներով (երբեմն թւում է, որ բնագիրը կազմուել է առանց որոշակի սկզբունքների հետեւելու), ապա «գիտա-քննականի» եւ հեղինակի մաքրագրի անհամաձայնութիւններն անհամեմատ աւելի քիչ կը լինէին, քան վերջինիս եւ Գուլամիրեանի տպագրի՝ մանրամասն նշանակուած տարբերութիւններն են (Հմմտ. ՊՂ, էջ 197-222)։ Իր գործն է՝ կարող էր համոզուած լինել, թէ «C տարբերակն իր դրական մշակութաձեւութեամբ անկասկած բարձր է B տարբերակից», սակայն պէտք էջէր հասնել այն աստիճանի, թէ այդ C տարբերակը չի բխում ո՛չ B եւ ո՛չ էլ A տարբերակներից։ Լ. իսկականը պէտք է կարողանար հասնել իր այդ C խմբագրութեան նախորինակի՝ Ասրոյեան ընտանիքի համար դրուած ձեռագրի գոյութեան ըմբռնմանը, ընդունել, որ այն բխել է հեղինակի մաքրագրից (կրկին կարելի էր դա համարել ոչ թէ քմահաճ ընդօրինակութիւն, այլ՝ լեզուա-ոճական խմբագրութիւն)։ Այսօրանն ընդունելուց եւ ընթերցումների բարեխիղճ նշանակումից յետոյ պարտաւոր կը լինէր շարքերանքի մէջ մուծելիք բառային տարբերակները որոշելու հիմնական չափանիշ դարձնել հեղինակի մաքրագիրը՝ B խմբագրութիւնը (այսպիսի չափանիշ ունենալը բնագրագէտի համար երջանկութիւն է)։ Այս դէպքում Գուլամիրեանի եւ գրիչների ջանքերով առաջացած ձեզումներն ու վրիպակները կը մնալին տարբերեցումների շարքում, որից յետոյ միայն հնարաւոր ճշգրտութեամբ վերականգնուած կը լինէր Ասրոյեան ընտանիքի համար 1759. առաջ Մխիթարեան անանուն միաբանի արած ընդօրինակութիւնը, որ նոյնն է, ինչ Լ. իսկականի C խմբագրութիւնը։ Նոյնպիսի հնարաւոր ճշգրտութեամբ պարզ կը դառնար «լեզուա-ոճական ատանձնայայտութիւնների» այն ամբողջութիւնը, որի շնորհիւ այդ C տարբերակը տարբերակ կամ խմբագրութիւն կոչուելու իրաւունք կ'ունենար կամ էջր ունենայ։ Մեր համոզմամբ այս պէտք է լինէր «գիտա-քննականի» հիմնական նպատակը, սակայն, ինչպէս ցաւով համոզուեցինք, կազմողը ոչ միայն յստակ չի գիտակցել իր խնդիրը, այլեւ՝ չի ձգտել դրան։ Թւում է, նրա միակ մտահոգութիւնը եղել է հետեւեալը. իր ստանալիք «գիտա-քննականը» հնարաւոր չափով հեռացնել հեղինակի մաքրագրի բնագրից, որպէսզի վնաստիրկման հրատարակութեան կողմէն արդարացուած լինի «գիտա-քննականի» գոյութիւնը։ Միաժամանակ, Գուլամիրեանին եւ նրա տպագիրն այնպիսի գովերգելուց յետոյ, պէտք էր «գիտա-քննականը» թնփեակի տարբերել նրանից, որպէսզի պարզ վերահաստատութեամբ տպաւորութիւն չառաջանայ (խօսքն այդ տպագրի մէջ եղած հանրայայտ կրճատումների մասին է)։

կանութիւն, դառնում էին շահի վատաշենքը եւ վատահելի անձնաւորութիւն համարւում էրենց շրջապատում» (ԲՀԱ, 1972, 3, էջ 110, Ծ, 13)։ Երկրորդ նշոյնպիսի համեմատութիւնը. Լ. Խաչերան – «Դաւիթ Բէկը, ինչպէս յայտնի է, ժամանել է Ղափան 1722 թուականին, հետեւաբար Երրորդ տարին կը լինէր 1724 թուականը, իսկ «Մտղկազարդը», ըստ հայ տոմարագիտութեան 1724 թուականին կը համապատասխանէր Մարտի 29ին։ Ըստ այդմ, Որոտանի զբաւումը իրականացուել է 1724 թ. Մարտի 29ին» (ԴԲ, էջ 191, Ծ. 53)։ Ա. Արաւահամեան – «Դէպքը տեղի է ունեցել Դաւիթ Բէկի դալտեանն երրորդ տարին, այսինքն՝ 1724 թուականին։ Զավատամարտը Որոտանում տեղի է ունեցել Մտղկազարդին։ 1724 թուականին Մտղկազարդը եղել է Մարտի 29ին. կը նշանակի այդ օրն էլ տեղի է ունեցել Որոտանի զբաւումը» (ԲՀԱ, 1972, 3, էջ 110-1, Ծ. 24)։ Կամ՝ Խաչերան. «Գուրհամը, ամենայն հաւանականութեամբ, Կոյսական դաւառն է» (ԴԲ, էջ 194, Ծ. 20)։ Ա. Արաւահամեան. «Ոսբը Կոյսական դաւառի մասին է, որը կոչուել է նաեւ Գուրհամ» (ԲՀԱ, 1972, 3, էջ 111, Ծ. 43)։

Մի վերջին՝ իւրայատուկ ծանօթագրութիւն եւս. էջ 78²⁶ – «Իբրեւ զայն տեսանէին երեսօնն եւ երկու Ջիւանշիր կոչեցեալ ցեղն թուրքաց...» – սա թարգմանութեամբ է արեւելահայ աշխարհաբարի. «Երբ այս տեսան թուրքական օթուղիքի ցեղի մարդիկ...»։ Փորձենք պարզել՝ օթուղիքի բառը արեւելահայ աշխարհաբար է. այս բառը ծանօթագրուած է. «Օթուղիքի» թուրքերէն բառ է, նշանակում է «գերետունքի» (ԴԲ, էջ 177, Ծ. 30)։ Ստացուել է մի կախարդական շրջան. դարբար բնագրի գրաբար «երետուն եւ երկուսը» արեւելահայերէն նշանակում է օթուղիքի, որը թուրքերէն բառ է եւ նշանակում է «գերետունքի»։ Որտեղից լոյս ընկաւ այս օթուղիքին, որը չկայ բնագրում. եթէ սա թուրքական ցեղի անունն է (եւ իսկապէս՝ է), ապա կազմողը լաւ կ'անէր այս դաւառի փոխարէն դիտելիքներ հարգողը այդ վաշիկատուն ցեղի, նրա տեղաշարժերի եւ զբաղեցրած տարածքների մասին։ Եթէ սա արուել է չեւ հասկանում ինչու, ապա ինչպէս է պատմել, որ բնագրում երեք տեղ (827, 1061⁵, 128²⁸) հանդիպող Սնաւ լեռ տեղանունը դռնէ մի անգամ բացատրուած չէ՝ Ղարաղաղ, Արաբսի ալ ափին, Նեբկայ իրանի հիւսիսային երկրամաս...։

Գրքի այս բաժնի վրայ աւելի ծանրանալ չարժէ. տեսանք, որ կազմողն այստեղ եւս գործել է նոյն եղանակով՝ անփոյթ, անխնամ եւ անբարեխիղճ ձեւով։ Արեւելահայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւնը թնեւուց նոյնպէս հրաժարուում ենք, որովհետեւ նախ՝ չյաջողութեամբ, աւելի ճիշտ՝ անյալող բնագրի թարգմանութիւնը որքան էլ յաջող լինի, ճշգրիտ լինել չի կարող, ապա՝ հեղինակի ներածութիւնը բերուած թարգմանութիւնը ցոյց տուցին նրա չարագասութեան անհարթութիւններն ու խնդրանքները. սրանցից կ'ստ. թարգմանական սխալներէց որեւէ մէկը ցուցադրելու համար պարտաւոր կը լինէինք բերել նախ բնագիրը, ապա՝ թարգմանութիւնը, յետոյ՝ մեր առաջարկելիքը նոր թարգմանութիւնը, վերջում՝ սրան վերաբերող պատճառաբանութիւնները։ Այս պատճառով էլ ակամայ երկարած մեր զբաղւածութիւնն աւելի եւս կ'անէր, որ անխմատ է։ Այս հրատարակութեան մի ոչ անեղական թերութիւնն է նաեւ անուանացանկի չզոյւթիւնը, որը դիւրը դարձնում է դժուար օգտագործելի, աւելորդ անգամ արժէզրկելով զփոսաբանականը։

Այսպիսով, ասուածը բաւարար համարելով, եզրափակենք. այս զգուշաբանութեամբ, որքան էլ դժուար է խոստովանելը, աշխատանքի եւ միջոցների ապարդիւն վատնում է՝ դիւրը, որ գրուել է յանուն գրութեւն եւ որը հայադիտութեանը տալու ոչինչ ունի։